

Милана Радић-Дугоњић (Београд)

Српски језички тип и преводна¹⁾ лексикографија

311

✦ Кључне речи:
језичка личности, језички
тип, преводна
лексикографија, сценариј,
концептуализација.

У раду се на материјалу сценарија *страха* заснованог на српској језичкој грађи предлажу модели који могу послужити за рангирање смислова унутар речничког чланка *сйрах*. Он обухвата: а) негативну емоцију градуираног интензитета; б) последицу могућег негативног исхода догађаја; в) узрочник посебних физичких и физиолошких стања; г) средство надмоћи над неким. Аутор сматра да наведени сценарији који карактеришу реч *сйрах* у српском језику чине фрагмент система базних емоција, једног од најсложенијих система у оквиру језичке личности.

1. Првенствено начињен с циљем да пружи елементарну информацију о могућим међујезичким еквивалентима речи улазног језика, преводни речник представља најмасовнију лексикографску публикацију. За њим ће, као за књигом-еталоном која решава језичке недоумице (па јој се самим тим беспоговорно верује) најчешће посегнути просечни корисник онда када жели да открије сми-

сао текста написаног на страном језику или пак када жели да сам формира текст на страном језику. У обе ситуације (декодиранија и кодиранија) у центру пажње корисника налази се страни језик. Али док је за разумевање текста, тј. за откривање смисла кодиранија у страном језику, на први поглед довољно познавање примарне номинације (јер остали фактори могу бити надокнађени степеном

1) Термин двојезична лексикографија који се код нас користи уместо термина преводна лексикографија не одражава основне појмовне садржаје који се њиме исказују.

корисникове компетенције у матерњем језику), формирање текста не може бити засновано искључиво на њеном познавању. Она остаје као празна љуштура чак и онда када бива укомпонована у одговарајуће морфосинтаксичке структуре, јер корисник у преводном речнику не добија целовиту информацију о синонимији структура у којима се појављује одређена реч.

312

2. Принцип семантичке еквивалентности јединица улазног и излазног језика примењује се у структурирању речничког чланка преводног речника како код тзв. кратких речника (оних који садрже око 20 000 речничких одредница), тако и код речника средњег типа (који садрже око 50 000 речничких одредница). Оно, међутим, што битно разликује ове две врсте речника је количина информација о речима које се у њима налазе. Кратки преводни речник, поред основних информација о прозодијској и морфолошкој вредности речи-одреднице, углавном је оријентисан на пружање информација о семантичким еквивалентима речи излазног језика за реч-одредницу у улазном језику. У изузетним случајевима речи су снабдевене и непотпуном синтаксичком, односно стилистичком информацијом.

У односу на њега средњи преводни речник поред богатијег словника карактерише шира синтаксичка информација, а самим тим и обимнији илустративни материјал.

У погледу структурирања речничког чланка наша лексикографска пракса у овом типу речника примењује два поступка:

а) семантичка информација о речи-полисеми износи се у самом почетку, навођењем синонимског низа у излазном језику, док се ограничења у сфери лексичко-синтаксичке спојивости наводе у блоку, распоређена по азбучном реду унутар одговарајућих примарних и секундарних синтаксичких целина (Пољанец 1973; Бенсон 1970);

б) семантичка информација о речи лоцира се у засебне лексичкосемантичке варијанте полисема, унутар којих се она најпре маркира у синонимском низу, а потом и у одговарајућем лексичко-синтаксичком окружењу (Толстој 1957, Станковић 1988).

Други поступак донекле приближава речнички чланак преводног речника чланку дескриптивног речника. Али, овакво „угледање“ у структурирању чланка преводног речника на чланак у дескриптивном речнику не само да не помаже,

Наиме, атрибутом 'преводни' одређује се тип речника који је урађен по установљеним методама, док атрибут двојезичан указује првенствено на број језичких система.

У руској лексикографији, на пример, када се имају у виду два, принципијелно различита типа речника, употребљавају се термини: толковыe словари / переводные словари. Први од њих одговара српском термину дескриптивни речници, код којих се јасно истиче природа лексикографског поступка који се примењује приликом обраде јединица. Управо зато сматрамо да је уместо термина двојезични речници боље употребити термин преводни речници, јер он тачније одражава саму њихову природу. Уз то, у српској лексикографији познати су и речници прелазног типа, који би се могли окарактерисати као дескриптивно-преводни. Најбољи пример за то представља Вуков Рјечник у коме су речи српског језика описане помоћу њихових немачких и латинских еквивалената, али су, уз то, најчешће описане и по принципу који се примењује у дескриптивном речнику.

већ, напротив, усложњава коришћење речника. Јер, не треба губити из вида основну функцију коју преводни речник треба да реализује – функцију утврђивања међујезичке еквивалентности јединица које припадају различитим језичким системима.

Све што је до сада речено односило се на поступке примењиване у традиционалној дескриптивној, односно преводној лексикографији пасивног карактера, тј. на речнике, оријентисане првенствено на разумевање текста улазног језика. Не треба, међутим, пренебрегнути чињеницу да се у овако схваћеној концепцији разумевања пре свега ради о крајње упрошћеном, релативном разумевању текста. Свако иоле конкретније разумевање текста подразумева и истицање стилистичког потенцијала његових јединица (функционалног, емоционално-експресивног, жанровског и др.). Делимично, асистемско истицање појединих стилистичких квалификатора, везано искључиво за самосталне одреднице које се примењује у српској преводној лексикографији, не само да не омогућава оптимално разумевање, већ, напротив, још више усложњава и отежава овај процес. Тако формиран речнички чланак само привидно врши улогу посредника у међујезичком контакту, постајући у исто време извор бројних грешака проистеклих из међујезичке интерференције.

3. Као што је познато, солидни преводни речник базира се на солидном дескриптивном речнику улазног

и излазног језика. С друге стране, преводни речник као место непосредног језичког контакта, наглашава и истиче у први план потребу селекције оних информација које су од суштинске важности за функционисање речи у систему. Самим тим он може да врши повратни утицај на модел лексикографског описа у дескриптивном речнику, условљавајући издвајање оних типова информација које традиционално нису били укључене у дескриптивни речник.

Идеја детаљног лексикографског описа који би обезбедио издвајање информација морфолошког, стилистичког²⁾, семантичког, прагматичког, прозодијског и комуникативног, синтаксичко-спојивосног и фразеолошког типа, која је реализована у тзв. *Њоршрејту речи* у оквиру речника интегралног описа језика Ј. Д. Апресјана, такође је поникла из међујезичких сучељавања (Апресјан 1990, 1995: 487). Проистекла из потребе за стварањем речника активне оријентације (који би кориснику дао могућност формирања текста на одређеном језику, најсличнијег тексту нативног говорника), ова идеја иницирала је приближавање дескриптивне и преводне лексикографије. Речници који су настали у њеном окриљу представљају нову етапу у развоју лексикографије стога што у себи обједињују лексичку и граматичку информацију, тј. представљају место синтезе лексикона и граматике (Золотова 1994: 94).

Речнички чланак у активном речнику синтетичког типа (Апресјан 1990, 1995)³⁾

313

- 2) Стилистичка информација не своди се искључиво на истицање више или мање детаљних квалификатора саме лексеме, фраземе или граматичких облика, већ се истиче стилистичка вредност конструкција, слободних спојева, односно реченица. (Апресјан 1995: 514).
- 3) Први речник оваквог типа на руском језику представља Толково-комбинаторный словарь русского языка И. А. Мељчука и А. А. Жолковског, објављен у Бечу 1984. године. Видети о томе Мељчук 1995.

и информације о речи распоређене у његовим различитим зонама (семантичкој зони, зони синтаксичке спојивости и зони лексичке спојивости са јасно истакнутим стилским параметрима) умногосте се разликују од речничког чланка у традиционалном речнику аналитичког типа. За описивање речи користи се посебни метајезик, док се лексичка спојивост представља помоћу лексичких функција (Радић-Дугоњић 1999: 147–154).

Преводни речник активног типа, састављен по наведеним критеријумима, базира се на синтетички конципираном дескриптивном речнику. Како таквих речника углавном нема када су у питању многи мањи словенски језици као што је, на пример, српски, логично је претпоставити да се пред састављача преводног речника поставља изузетно тежак задатак. Сваки речнички чланак поменутог речника активног типа, наиме, представља у ствари засебну лингвистичку студију, а речник у целини најсличнији је оригиналној, целовитој филолошкој монографији.

С друге стране, структура речничког чланка преводног речника која је заснована на наведеним параметрима, чак иако јој се метајезик незнатно разликује од природног, обезбеђује кориснику несметану комуникацију на страном језику, најсличнију оној коју остварује нативни носилац језика. У склопу оваквог чланка уз то остварује се идеја језика у контакту, при којој се излазни језик речника не ставља у други план.

Иако је досадашња лексикографска пракса потврдила да су овакви типови преводног речника погодни за опис међујезичког контакта несродних језика (на пример, енглеско-руски речник Апресјан 1980, француско-руски речник

Гак 1991 и др.), они су изузетно погодни за опис језичког контакта блискосродних језика, какве представљају српски и руски. Јер, управо тамо где се услед међујезичког контакта у свести језичке личности формира један општи хибридни систем система, па је тешко утврдити где престаје један, а где почиње други језик, преводни речник нове генерације омогућава да се назру њихове особене формално-семантичке карактеристике. Стога он постаје универзални уџбеник за усвајање страног језика и превазилази намену скромног приручног помоћног средства (Будагов 1992: 141).

4. Преводни речник, према томе, може се посматрати као место на коме се одвија међујезички контакт, а самим тим и контакт двеју култура, два менталитета, два самостална погледа на свет изражена кроз језик.

Идеја по којој је језик огледало које одражава елементе народног бића и по којој он представља базу информација о схватању (познавању) света око себе, створену од стране колективне језичке личности, не представља тековину лингвистике двадесетог века. Она се циклично актуелизује у лингвистичким истраживањима, и углавном се појављује у периодима на размеђи векова. Ова идеја налази се у основи истраживања когнитивне оријентације.

Тежиште откривања и разумевања информација које се крију у прозодијској, синтаксичкој и семантичко-стилистичкој равни исказа не заснива се више на питању *како нешто рећи*, већ на питању *зашто иако рећи и са којим циљем*. Питање *како нешто рећи* у колективној језичкој личности припада њеном нултом вербално-семантичком нивоу, док питање *зашто иако рећи и са којим циљем* припада првом, когнитивном и другом –

мотивационом нивоу.⁴⁾ Исказ који карактерише одређену језичку личност, према томе, садржи поред информација које припадају нултом нивоу и информације из сфере когнитивног и мотивационог нивоа. Али док се информације вербално-семантичког и когнитивног нивоа налазе у оквиру мањих јединица, информације мотивационог нивоа забележене су у прецедентним текстовима, карактеристичним за језичку личност.

Динамичка природа колективне језичке личности огледа се у два битна обележја, која се међусобно прожимају: на једној страни језичка личност поседује инваријантна својства, која преносећи се из генерације у генерацију обезбеђују њену стабилност, док, на другој, њено битно обележје представљају варијантна својства, којима је детерминисан њен развој. Кохерентност колективне језичке личности остварује се, према томе, кроз јединство њених општих или инваријантних својстава, која постају њена типска обележја у односу на друге језичке личности. Она и чине онај феномен који се именује термином језички тип. (Караулов 1987: 138).

Обележја која карактеришу одређени језички тип у исказу утичу на то да индивидуална језичка личност ове исказе препознаје као *своје*, маркиране карактеристиком *власитијој духа језика*, док, напротив, исказе без овако истакнутих обележја лако уочава као стране, тј. као део туђе језичке личности. У досадашњој лексикографској пракси при састављању преводних речника ова обележја уочавана су интуитивно и препуштана су састављачевој језичкој компетенцији. Стога је разумљиво зашто карактери-

стике националног језичког типа морају бити заступљене у речничком чланку активног преводног речника. Друго је питање, међутим, може ли се овај поступак системски реализовати у српско-руском речнику, ако се он не базира на активном дескриптивном речнику српског језика. У преводној лексикографији класичног типа код нас, каквој припадају поменути преводни речници који као улазни имају српски језик, преовлађују одреднице у којима се речнички чланак своди на номинациону раван (*сѝрах – страх, радосѝ – радость* итд.). Ова чињеница доводи до стварања својеврсног зачараног круга, тј. до тога да се на глобалном плану базни речнички фонд српског и руског језика поистовећује. С друге стране, интуитивно навођење кључних обележја српског језичког типа доводи до произвољног представљања међујезичке релације, без поуздане аргументације (који су мотиви да се, на пример, реч страх у српско-руском речнику представља позицијама *сѝрах од смрѝи, за даѝи сѝрах, биѝи у сѝраху за некоѝа, за нешѝо* – у којима се *сѝрах* појављује у значењу последице, средства каузације и стања).

5. Питање националног језичког типа, као извора информација когнитивног карактера, поставља се онда када се центар посматрања фокусира на „језичку слику света“. Гледано из ове перспективе когнитивна вредност појединачних речи испољава се онда када се оне посматрају као дескриптори унутар оваквог отвореног хипотетичког конструкта.

Статус дескриптора стичу речи базног језичког фонда које се међусобно

4) Овом проблему посвећене су многобројне студије, међу којима издвајамо Караулов 1987.

повезују у хијерархијски засновану структуру, у чијем се центру налази „Ја биће“.

Улогу компоненти српског језичког типа и њихову когнитивну вредност покушаћемо да представимо на примеру речи–дескриптора *сѝрах*. За ову реч смо се одлучили из неколико разлога:

а) она представља примарну емоцију;

316

б) она образује разгранат систем метафора;

в) она поседује слични формални лик у српском и руском језику;

г) њене асертивне компоненте нису целовито представљене у српској лексикографији, док су когнитивне компоненте ван оквира експлицитног лексикографског описа.

6. *Сѝрах* је, као што је познато, реч која именује једну од примарних емоција, својствених првенствено човеку као живом бићу (поседују га и животиње). Концептуализација ове речи у различитим језицима више пута је била предмет студиозних лингвистичких анализа. Међу многима поменућемо два методолошки различита приступа овој емоцији, изложена у учењу Ј. Д. Апресјана (Апресјан 1993; 1995: 348–388) и А. Вјежбицке (Вјежбицка 1999: 503–649).

7. У Апресјановој методологији, која се заснива на руској речи *сѝрах*, узимају се у обзир следећи сценарији: перцепција ситуације, која се оцењује као опасна за човека; као резултат тога ствара се емоција – непријатно осећање; она се испољава у физиолошким реакцијама тела, независно од човекове

воље, у жељама, које могу бити повезане са субјектовим контролисаним моторичким и вербалним активностима (Апресјан 1993: 31). А. Вјежбицка истиче следеће, по њеној терминологији, прототипске ситуације настанка једног од немачких еквивалената за *сѝрах* (*Angst*): могућност последица лоших по човека, њему непознатих, услед чега он осећа нешто лоше (Вјежбицка 1999: 570–571).

8. Наш избор сценарија *сѝраха* заснован је на српској језичкој грађи, ексцерпираној из лексикографских извора⁵⁾. Модел који предлагемо може послужити за рангирање смислова унутар речничког чланка *сѝрах*, у српско-руском речнику активног типа. Он обухвата следеће јединице:

а) негативну емоцију градуираног интензитета;

б) последицу могућег негативног исхода догађаја;

в) узрочник посебних физичких и физиолошких стања;

г) средство надмоћи над неким;

д) емоцију која се крије од других.

9. Као доминанта изузетно развијеног, експресивно маркираног синонимског низа (*бојазан, зebња, ѝлашња, сѝрейња, ѝроза, сѝрава, сѝрахоѝа, ужас*), *сѝрах* је по својој основној природи *оѝшѝа мера на скали расѝућеѝ инѝензиѝеѝа неѝаѝивноѝ*. Градуираност интензитета он испољава у могућности повезивања са придевима *хладан, велики, ужасан, ѝаничан иѝд*. Максимални степен интензитета *сѝрах* реализује тек у

5) Као извори послужили су нам дескриптивни и специјализовани речници српског језика РСКЈ 1967–1976, МСЛ 1974, СРСЈ 1980, српско-руски преводни речник Толстој 1957 као и новински текстови из „Нина“, „Гласа јавности“, „Политике“ у периоду од јануара до марта 2001. године.

склопу са другим, стилски маркираним члановима овог синонимског низа: *сѝрах* и *ужас ухвайѝи срце*, *сѝрах* и *сѝрава за владаше*, он је *сѝрах* и *ѝрејейѝи иѝд*.

Аналогно другим члановима синонимског низа *сѝрах* у српском језику поред значења емоције или стања субјекта (*ѝрѝейѝи сѝрах*, *ѝаѝиѝи од сѝраха*, *биѝи у сѝраху*) изражава и узрочника стања субјекта (*сѝоѝадало ме је сѝо сѝрахова*). Као узрочник стања субјекта *сѝрах* је обично у облику плурала.

10. *Сѝрах* настаје као **последница догађаја**, формираног на основу искуства или на основу претпоставке (*сѝрах од авиона* – могућност несреће, *сѝрах од воде* – могућност даљења, *сѝрах од висине* – могућност пада, *сѝрах од заѝвореноѝи ѝросѝора* – могућност гушења, *сѝрах од смрѝи* – могућност престанка живота итд.).

11. Као **узрочник посебних физичких и физиолошких стања** *сѝрах* постоји у великом броју исказа. Овај сценарио реализује се кроз **боју и израз лица**: *ѝозеленеѝи од сѝраха*, *ѝребледеѝи од сѝраха*, *у сѝраху су велике очи*, *разројачиѝи очи од сѝраха*; **реакцију тела**: *дрхѝаѝи од сѝраха*, *најежиѝи се од сѝраха*, *ѝодилазе ѝа ѝрнци (жмарци) од сѝраха*, *охладѝи се од сѝраха*, *од сѝраха крв му се леѝи у жилама*, *умираѝи од сѝраха*, *ѝремреѝи од сѝраха*, *колена му клецају од сѝраха*, *коса му се дуѝла на ѝлави од сѝраха*; **губитак способности кретања**: *укочѝи се од сѝраха*, *ѝарализоваѝи се од сѝраха*, *ноѝе му се ѝодсекоше од сѝраха*; **губитак способности говора**: *онемеѝи од сѝраха*, *занемеѝи од сѝраха*.

Наведени примери телесних метафора у вези са компонентом *сѝрах* у

највећем броју примера (*нѝр. ѝозеленеѝи од...*, *охладѝи се од...*, *крв му се леѝи у жилама од...*, *укочѝи се од...*) развијају асоцијацију **сѝрах-смрѝи**.

12. *Сѝрах* се у српској језичкој личности поима као средство надмоћи над другим бићем: *држаѝи коѝа у сѝраху*, *задаѝи коме сѝрах*, итд.

Посебно место у овом сценарију припада оним исказима у којима се реализује дуализам **душа-ѝело**. Српска језичка личност лоцира *сѝрах* у *души*. По аналогiji *хранѝи ѝело-хранѝи душу* образовано је *хранѝи се нечијим сѝрахом* (туђ страх као душевна храна). Дислоцираност *сѝраха* из *душе* означава трајни, максимални степен емоције (нпр. *уѝераѝи коме сѝрах у костѝи*).

13. *Сѝрах* представља изразито негативну емоцију коју, уколико нас обузме, не делимо са другима, већ је скривамо. Он се асоцира са женским принципом и представља израз слабости. Стога се у српском језику за мушкарца који је страшљив користе аналози *сѝрина*, *жена*, *кукавица*. *Победиѝи*, *савладаѝи сѝрах* представља врлину. Он има одлике речи-табуа, па отуда и бројне експресивне синониме *ѝрѝа*, *вуна*, *зорѝи*, *сѝрахиѝ*.

14. Наведени сценарији који карактеришу реч *сѝрах* у српском језику чине фрагмент система базних емоција, који представља један од најсложенијих система у оквиру језичке личности. Откривање системске повезаности сценарија и изналажење њихове когнитивне вредности омогућава да се на основу овако структурираног микросистема сагледају особености српског језичког типа које имају кључну улогу при формирању речничког чланка српско-руског преводног речника.

summary

Σ Serbian Language Type and the Bilingual Lexicography

The “naive picture of the world” contains conceptualized knowledge of a man about the world that surrounds him. Current knowledge is reflected by the system of linguocultural isoglosses, that contain variant as well as invariant elements, which belong to the national language type. Those elements play the decisive role in constructing the dictionary article of an active bilingual dictionary of similar languages.

In the current article, based on the concept *strah* (fear) in Serbian language, the author tries to reveal the scenarios that are characteristic to the Serbian language type, and thus represent required structure components of the dictionary article of the active Serbian-Russian bilingual dictionary.

318

Литература

- Апресјан 1980: Англо-руски синонимички речник, под руководством А. И. Розенмана и Ю. Д. Апресяна. – Москва. – 543 с.
- Апресјан 1990: **Апресян, Ю. Д.** Формална модель језика и представљеније лексикографских знања. – In: *Вопросы языкознания*. – Москва. – 6. – С. 123–139.
- Апресјан 1993: **Апресян, В. Ю., Апресян, Ю. Д.** Метафора в семантичком представљенију емоција. – In: *Вопросы языкознания*. – Москва. – Књ. 3.
- Апресјан 1995: **Апресян, Ю. Д.** Интегрално описаније језика и системна лексикографија, *Избраније труде*. – Москва. – Том 2. – 766 с.
- Бенсон 1970: **Venson, Morton.** Srpskohrvatsko-engleski rečnik. – Beograd.
- Будагов 1992: **Будагов, Р. А., Брагина, А. А.** Француско-руски речник активног типа. – In: *Вопросы языкознания*. – Москва. – 6. – С. 138–141.
- Вјежбица 1999: **Вјежбица, А.** Лексичка семантика в културно-сопоставителном аспекту, *Семантичке универсалије и описаније језика*. – Москва. – 776 с.
- Гака 1991: Француско-руски речник активног типа, под редакцијом Гака, В.Г. – Москва.
- Золотова 1994: **Золотова, Г. А.** О нових могућностима лексикографије. – In: *Вопросы языкознания*. – Москва. – 4. – С. 85–95.
- Караулов 1987: **Караулов, Ю. Н.** Руски језик и језичка личност. – Москва. – 262 с.
- Мельчук 1995: **Мельчук, И. А.** Руски језик в модели Смысл-Текст. – Москва. – 682 с.
- м.с.л. 1974: **Лалевић, М. С.** Синоними и сродне речи српскохрватског језика. – Београд. – 111 с.
- Пољанец 1973: **Poljanec R. F, Madatova-Poljanec S. M.** Rusko-hrvatski rječnik. – Zagreb. – 111 pretrađeno i dopunjeno izdanje. – 1376 s.
- Радић-Дугоњић 1999: **Ристић, С., Радић-Дугоњић, М.** Реч. Смиао. Сазнање. – Београд, р.с.к.ј. 1967-1976: Речник српскохрватског књижевног језика. – Нови Сад: Матица српска. – Том 1–6.
- Станковић 1988: **Станковић, Б.** Руско-српскохрватски речник. – Нови Сад–Москва. – 985 с.
- ССРСЈ 1980: **Јовановић, Р, Атанацковић, Л.** Систематски речник српскохрватског језика. – Нови Сад: Матица српска. – 1417 с.
- Толстој 1957: **Толстој, И. И.** Србско-хрватско-руски речник. – Москва. – 1168 с.